

LIRIKADA GÚZ XRONOTOPÍ POETIKALÍQ KOD SÍPATÍNDÁ

ZINATDINOVA G.I.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ARTICLE INFO

Received: 1st September 2026

Accepted: 3rd September 2026

Published: 9th September 2026

KEYWORDS

ABSTRACT

Lirikadaǵı waqıt hám keńisliktiń tábiyat máwsimleri menen birge sáwlelendiriliwi haqqında belgili rus ilimpazı V. E. Xalizev: «Lirika basqa janrlardan ózine tán ózgeshelikke iye, ol insanlar qálbi hám ruwxı menen baylanıslı janr esaplanadı.

Sonıń ushın, lirikada kórkem waqıt kórinisleri tek súwretlew usılı menen sheklenip qalmaydı, kerisinshe, onı rawajlandıradı. Waqıt hám keńislik lirikanı tolıǵı menen iyelep aladı, ishki sezimlerdi turmis hám tábiyat máwsimleri menen baylanıstıradı¹, - degen bolsa, ilimpaz O.Freyenberg mınaday pikir aytadı: «insan ózin kóz aldına keltirgen waqıtta óz ómiri menen tábiyat ómiri birdey ekenligin ańlaydı»². Bul óz gezeginde shayırlardıń máwsimlik xronotopqa qatnasında anıq kózge taslanadı. Lirikalıq qaharmannıń ishki dúnyasındaǵı, qálbindegi máwsimler tábiyattaǵı hámmege belgili tórt máwsimge birde únles bolsa, birde ulıwma ózgeshe kórinisti payda etiwı múmkin. Máselen, gúz xronotopın alıp qarayıq.

Lirikada gúz xronotopın beriwdiń dárekleri mifologiyalıq súwretlewlerge barıp ushlasadı. Bul máseleni izertlewshi rus ilimpazı A. B. Esinniń pikirinshe, mifologiyada gúz ólim waqtı sıpatında qalıplesken³. XIX ásirge kelip, bul dástúrge ózgerisler kiritildi, shayırlardıń máwsimlik xronotoplarǵa individuallıq qatnası kórine basladı. Máwsimler hám lirikalıq qaharman kewlindegi halat ortasındaǵı qatnas júdá quramalasıp ketiwı lirikanıń emocionallıǵın jáne de kúsheytip jiberdi. Ilimpaz A. B. Esin belgili rus shayırları A. S. Pushkin hán S.Eseninniń dóretiwshiligindegi gúz xronotopın salıstırıp úyrenedi. Xronotoptıń beriliw ózgeshelikleri lirikalıq qaharmannıń pikirlewine hám psixologiyalıq jaǵdayına baylanıslı degen juwmaqqa keledi⁴.

Sh.Seyitov lirikasında gúz xronotopı «Keshigip kelgen baxıt yamasa sók haqqında qosıq», «Balalıqtaǵı dostıma», «Tuńǵış hasıl» sıyaqlı qosıqlarında berilgen. «Tuńǵış hasıl» qosıǵında lirikalıq qaharman tuńǵış aqlıǵınıń tuwılıwı menen gúzgi paxtanıń ashılıwın qatar qoyıp súwretleydi:

Paxtam menen shayırlıǵım, shadlıǵım,

¹ Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2002. – С. 347-348.

² Насруллаева С. Хронотоп в ранней лирике Анны Ахматовой (книги стихов «Вечер» и «Четки»). Автореферат дисс. канд. филол. наук. – Москва, 1997. – С. 6.

³ Esin A.B. Принципы и приёмы анализа литературного произведения. – Москва: Флинта. Наука, 2000. – С. 66.

⁴ Esin A.B. Принципы и приёмы анализа литературного произведения. – Москва: Флинта. Наука, 2000. – С. 67.

Paxtam – ulim.

Ulim meniń ashıldı!

Tuńǵış uldıń tuńǵışı ediń, aqlıǵım,

Berdi bul gúz egiz tuńǵış hasıldı!⁵.

Dáslepki shuwmaqta aqlıqlı bolǵanına quwanıp atırǵan lirikalıq qaharmannıń ishki sezimleri, quwanışı, súyispenshiligi berilip atırǵanday seziledi. Biraq, keltirilgen qatarlardı qayta oqıw arqalı bul túsiniqte qanday da bir sırlılıq bar ekenligin sezemiz.

Poetikalıq tekstte kórkem waqıt hám keńislik kategoriyalarınń leksikalıq-semantikalıq, grammatikalıq hám strukturalıq aspektlerin Z. N. Gippius materialları tiykarında arnawlı izertlegen ilimpaz Yu.Danilova poetikalıq tekstlerdegi **kodlanıw** máselesine ayrıqsha dıqqat qaratadı hám bunı «kewil» gilt sóziniń beriliwi mısasında túsindiredi⁶. Shuwmaqtaǵı dáslepki qatardı usınday kodlangan belgiler jıyındısı sıpatında qarawǵa boladı. Ne ushın lirikalıq qaharman endi dúnyaǵa kelip atırǵan, óz ómiriniń dawamı bolǵan tuńǵış aqlıǵın emes, al paxtanı «shayırılıǵım, shadlıǵım» dep ataydı? Bul shayırdıń qosıqqa barınsha siyasiy-publicistikalıq ruwx baǵıshlawınan ba yamasa basqa sebebi bar ma degen sorawlar oqıwshıǵa qozǵaw saladı. Qosıqtıń dawamında shayır :

Kóz ashqalı qırıq jeti gúz – kórgenim! - dep jazadı.

Keltirilgen qatarda lirikalıq qaharman óz ómirin gúzge teńeydi. Usı bir ǵana qatardaǵı «kóz ashqanıw» hám «kórgenim» sózleriniń arasına shayır bir adamnıń qırıq jeti jıllıq ómirin sıydıra alıwı, bul ómirdi gúzge uqsatıwı arqalı kórkem waqıt hám keńisliktiń lirikadaǵı sheksiz múmkinshiliklerinen júdá sheberlik penen paydalanǵanın kóriwge boladı.

Waqıtlıq máni beriwde qosıqtıń keyingi shuwmaqlarında «tuńǵış», «sońǵı» sózleri qollanılǵan. Qosıqta «sońǵı» sózi 4, «tuńǵış» sózi 24 márte qaytalanǵan. Bul qaytalawlar arqalı shayır qosıqta poetikalıq mazmundı kúsheytıp beriwı menen birge joqarıda keltirilgen «Kóz ashqalı qırıq jeti gúz – kórgenim!» qatarındaǵı qırıq jeti jıllıq ómirdiń barlıq kórinisleri, balalıq, jaslıq, shayırılıqtıń baslanıwı, birinshi muhabbat jılları «tuńǵış» sózi arqalı, al ómirdiń juwmaqlanıwı, ólim, sońǵı pushayman hám ókinishler oǵan antitezalıq mánistegi «sońǵı» sózi arqalı beriledi. Biografiyalıq shıǵarmalarda insannıń tuwılıwınan ólimine shekemgi waqıt súwretleniwı belgili. Bunday úlken kólemdegi waqıyalar bolsa, keń epikalıq bayanlawdı talap etedi. Kórkem ádebiyattaǵı avtobiografiyalıq hám biografiyalıq shıǵarmalardı buǵan mısal retinde keltiriwge boladı.

Ádebiyatshı Q.Orazımbetov shayır Sh.Seyitov dóretiwshiligi haqqında: «Sh.Seyitovtıń shayır sıpatındaǵı eń tiykarǵı ózgesheliklerinen biri – ol bárqulla jańalıqqa umtıladı. Onıń lirikasında forma salasında da, mazmun salasında da basqalarda gezlese bermeytuǵın jańalıqtı kóremiz.

⁵ Сейитов Ш. Жоллар. – Нөкис: Карақалпақстан, 1987. – Б. 34.

⁶ Данилова Ю. Категории пространства и времени в поэтических текстах З.Н.Гиппиус: лексико-семантический, грамматический, структурный аспекты. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Тюмень, 2007; Данилова Ю.Ю. Семантические модификации и языковые способы выделения ключевого слова «душа» в поэтических текстах З.Н.Гиппиус // Материалы II Всероссийской научно-практической конференции. Казань: РИЦ «Школа». – С. 82-85; Салимова Д.А., Данилова Ю.Ю. Языковые способы выделения ключевого слова душа в поэтических текстах З.Н.Гиппиус. // Этнокультурное пространство региона и языковое сознание: Сб. статей и тезисов межрегиональной научно-практической конференции. – Тюмень: Изд-во Тюм. гос. ун-та, 2006. – С. 28-31.

Ol prozağa sıymağan oyların poeziyağa siñdirdi, jaydarı qosıq formasına sıymağan oyların ózinshe jańa forma tawıp, soğan engizdi»⁷ degen pikir bildirgen edi.

Sh.Seyitov lirikasındaǵı kórkem waqıttı úyreniw barısında biz roman dárejesindegi problemalardıń, biografiyalıq waqıttıń lirikada beriliwine gúwa boldıq. Bunda shayır insannıń pútin ómirin óz ishine alıwshı biografiyalıq waqıttı beriwdiń ózgeshe usılın qollanǵan, yaǵnıy lirikalıq shıǵarma quramındaǵı ayırım qatarlar hám sózlerge úlken poetikalıq mazmun júklegen. Joqarıda keltirilgen «tuńǵış», «sońǵı» sózleri insan ómirindegi eń este qalıwshı máwritlerdi ózine jámlewshı biografiyalıq waqıttı bildiriwshı semantikalıq birlikler esaplanadı. Qosıqtıń keyingi qatarlarında shayır:

Paxta emes, –

Baxıt biziń jaqta bul,

Baxıt ushın hámmeniń de janı ashır!...⁸ dep jazadı da, paxtaǵa ketken adamlardıń miyneti hám iqlasın tómendegishe súwretleydi:

Jerin ekse,

Suwin tappay tentene,

Zar juwrısqań jawza, júzdiń juwmaǵı!

Kún túnerse kúnnen beter túnerip,

Tas tóbege shapshıp qannıń basımı,

Burshaq penen birge muzlap,

Birge erip,

Búlgen túnler tuttı tuńǵış hasılın!

Talshıq emes, –

Nervler bul úzilgen!

Aytıslardıń,

Motorlardıń jırı bul! –

Úmit penen perzentine súzilgen,

Mıń táshwishli million kózdiń nurı bul!⁹

Xalıq danalıǵında «Miynet baxıt keltirer» degen naqıl qollanıladı. Biraq, miynetten qashpaytuǵın hám qorqpaytuǵın xalıqtıń perzenti paxtaǵa ketken miynetti «óz janındı óziń qıyratıw, untaw» degen juwmaqqa keledi. Mámlekettiń shiyki zat jetkeriwshı koloniyaga aylanıwı, miynet huqıqlarınıń, ulıwmainsaniylıq principlerdiń buzılıwı, ayaq astı etiliwi, paxta monopolıyası siyasatınıń kúsheyip ketiwi sıyaqlı jámiyetlik-siyasiy jaǵdaylar nátiyjesinde shayır xalıq ushın paxta baxıt emes, apat alıp kelip atırǵanın áshkaralaydı. Epikada sociallıq-tariyxıy waqıt obyektiv bayanlaw arqalı berilse, lirikada lirikalıq qaharmannıń jámiyetlik-siyasiy turmısqa degen subyektiv qatnası, emocional oy-pikirleri, ishki keshirmeleri járdeminde beriledi. Bul haqqında filologiya ilimleriniń kandidantı A.Dosımbetova mınaday

⁷ Оразымбетов Қ. Хэзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хэм типологиясы (1970-2000-жыллар). – Нөкис: Билим, 2004. – Б.136.

⁸ Сейитов Ш. Жоллар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б. 35.

⁹ Сейитов Ш. Жоллар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б. 35.

pikir bildiredi: «Qosiqta lirikaliq qaharmanniń sezim-tuyǵıların birden ańǵarıw, gúyzelislerin birden túsiniw qıyın. Olar poetikalıq boyawlar artında jasırınıp jatadı. Tuńǵış aqlıq – bul motiv, ol arqalı avtor paxta monokulturasınıń ústemligin aytıp tur. Tubalawshılıq dáwirdegi xalıqtıń barlıq kún-kórisi, tirishiligi, hátteki, táǵdirler de usı paxtaǵa ǵárezli bolıp qalǵanlıǵın shayır kórkem sáwlelendirgen»¹⁰.

Biz joqarıda tallaǵan Sh.Seyitovtıń «Tuńǵış hasıl» qosıǵında poetikalıq jaqtan kodlangan belgi sıpatında bahalaǵan «Paxtam menen shayırlıǵım, shadlıǵım» degen qatardıń ashılıw gilti hám lirikaliq qaharmanniń óz ómirin gúzge uqsatıwınıń sebebi:

Tuńǵış gúzgi tuńǵışınan paxtanıń!

Tuńǵış gúzde

Tuńǵış márte bilip qoy:

Peshanańa basılǵanı basılǵan!

Aq paxtasız –

Aq jollarıń ilik ǵoy,

Táǵdirińe jazılǵanı jazılǵan!¹¹ degen qatarlarda kórinedi.

Juwmaqlap aytqanda, óziniń ómiri álleqashan suwıq gúzge aylanǵan lirikaliq qaharmandı aqlıǵınıń da ómiri, táǵdiri ózinikindey bolıwı táshwishke saladı, oylandıradı. Bunı beriwde qosıqtaǵı sózlerden tısqarı punktuaciyalıq belgiler de úlken xızmet atqaradı. Bundaǵı úndew (26 jerde qollanılǵan) emocionallıq kúsheytiwshilik beriw menen birge psixologiyalıq waqıttı bildiriw ushın da qollanılǵan. «Paxtakesh» tamǵası menen jasap, ómiri juwmaqlanıp atırǵan lirikaliq qaharman bul ayanıshlı táǵdir, dáwir, jámiyetlik-siyasiy dúzim dawam etpewin, aqlıǵınıń ıǵbal jolların jawıp taslaǵan siyasattıń toqtawın qáleydi. Onı lirikada qatań belgilep kórsetiw ushın úndew belgisinen nátiyjeli paydalanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. SAGIDULLAEVA, D. N. THE CHRONOTOPE OF THE «JANNET BA? I (GARDEN OF PARADISE)» IN THE NOVEL OF THE SAME NAME BY KARAKALPAK WRITER AMANGELDI KHALMURATOV. THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука, (12), 556-559.
2. Zinatdinova, G. I. (2022). The image of closed space in I. yusupov's lyrics.
3. Данилова Ю. Категории пространства и временив поэтических текстах З.Н.Гиппиус:лексико-семантический, грамматический,структурный аспекты. Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Тюмень, 2007; Данилова Ю.Ю. Семантические модификации и языковые способы выделения ключевого слова «душа» в поэтических текстах З.Н.Гиппиус // Материалы II Всероссийской научно-практической конференции. Казань: РИЦ «Школа». – С. 82-85; Салимова Д.А., Данилова Ю.Ю. Языковые способы выделения ключевого слова душа в поэтических текстах З.Н.Гиппиус. // Этнокультурное пространство региона и языковое сознание: Сб. статей и тезисов межрегиональной научно-практической конференции. – Тюмень: Изд-во Тюм. гос. ун-та, 2006. – С. 28-31.
4. Досымбетова А. Отлы сезимлерге, терең пикирлеўге қурылған лирика (Ш.Сейитовтың лирикалық шығармалары ҳақында) // Әмиўдәрәя, 2017, №5.

¹⁰Досымбетова А. Отлы сезимлерге, терең пикирлеўге қурылған лирика (Ш.Сейитовтың лирикалық шығармалары ҳақында) // Әмиўдәрәя, 2017, №5.

¹¹ Сейитов Ш. Жоллар.– Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б. 35.

5. Есин А.Б. Принципы и приёмы анализа литературного произведения. – Москва: Флинта. Наука, 2000.
6. Зинатдинова Г.И. (2019). ОСОБЕННОСТИ СОЗДАНИЯ ОБРАЗОВ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В ЛИРИКЕ Ш.СЕЙИТОВА. Экономика и социум, (9 (64)), 123-125
7. Зинатдинова, Г. И. (2022). ХРОНОТОП «НОЧИ»(НА ПРИМЕРЕ ЛИРИКИ Ш. РАХМОНА И Ш. СЕЙИТОВА). Academic research in educational sciences, (2), 1134-1138.
8. Насруллаева С. Хронотоп в ранней лирике Анны Ахматовой (книги стихов «Вечер» и «Четки»). Автореферат дисс. канд. филол. наук. – Москва, 1997.
9. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳам типологиясы (1970-2000-жыллар). – Нөкис: Билим, 2004
10. Сейитов Ш. Жоллар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б. 34.
11. Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2002.

